

مسئولیت متن و شکل بدوش نویسنده مضمون میباشد، عقیده نویسنده لزوماً نظر افغان جرمن آنلاين نمی باشد

۲۰۲۵/۰۵/۱۲

نویسنده: عبدالله البرت قدسی زاده
ترجمه و تحشیه: فضل الرحمن فاضل

کتاب شناسی توصیفی سید جمال الدین افغانی (بخش هفتم)

IV - نوشته‌های دست دوم {آثار ثانویه} در مورد سید افغانی

الف. نبشته‌های چاپ نشده

264. * عبد الجبار شاه. اثری به زبان اردو با تمرکز بر تبارشناسی و ملیت سید افغانی. استناد شده توسط «بیدار»، مورد 2.
265. * البیطار. «الحلیة»، جلد نخست، صص 420-431. نسخه خطی آن به نقل از کحاله، مورد 4، ص. 155
266. کرین، چارلز ریچارد. خاطرات نگهداری شده در «موسسه امور جاری جهان»¹، نیویورک. به ویژه به صفحات 288 - 290 و 309 خاطرات موصوف، برای گزارش "بازیافت" قبر سید افغانی توسط کرین در استانبول مراجعه کنید.
267. قدسی زاده، عبدالله آلبرت [عبدالله قدسی زاده].
«میراث سید جمال الدین الافغانی در مصر.»
پایان نامه داکتری. دیپارتمنت علوم سیاسی، دانشگاه ایندیانا، بلومینگتون، ایندیانا، 1968. چکیده آن به گونه مقاله در Dissertation Abstracts (Ann Arbor, Michigan: University Microfilms)، جلد 29، شماره 6 (1968)، ص. 1933-الف.
- مطالعه آموزه‌ها و فعالیت‌های سید جمال الدین افغانی در مصر (1871-1879) نشان دهنده سهم وی در بیداری فکری و سیاسی، از جمله رشد روزنامه‌نگاری سیاسی و افکار عمومی است. قبل از این فصل، به بحث و جدال در مورد منشاء سید افغانی و همچنان در مورد زندگی اولیه و فعالیت‌های او تا زمان ورود وی به مصر پرداخته شده است.
268. المجاهد، شریف.
«سید جمال الدین الافغانی: نقش وی در بیداری مسلمانان قرن نوزدهم.»
پایان نامه ماستری (M. A) انستیتوت مطالعات اسلامی، دانشگاه مک گیل، مونترال، 1954.

¹ Institute of Current World Affairs این موسسه که به اختصار ICWA خوانده می‌شود، توسط چارلز ریچارد کرین در 1925 م در نیویارک بنیاد نهاده شده است؛ یک موسسه غیر انتفاعی و پژوهشی بوده و دارای آرشیف نیز می‌باشد که نبشته‌ها و یادداشت‌های چارلز کرین را نیز در آن می‌توان یافت.

این کتاب اندیشه‌های سید افغانی را² در مورد اصلاحات مذهبی و سیاسی تحلیل می‌کند. البته کتاب بر اساس منابع محدود و در درجه نخست آثار نگاشته شده به زبان اردو، تحریر یافته است.

269. * پاکدامن، هما³. کتاب‌هایی در مورد سید افغانی در دست انتشار دارد، همچنان نوشته‌های فارسی سید را به زبان فرانسه ترجمه کرده است.

ب آثار چاپ شده

۱. زبان‌های شرقی الف) کتاب و جزوه

270. عبد الفتاح، محمد.

أشهر مشاهیر أدباء الشرق. 2 جلد، در یک مجلد، قاهره: المكتبة المصرية، (بی تا).
جلد دوم، صص 34-80، فصلی با عنوان «فیلسوف الشرق» است که شرح حال سید را با عربی فاخر و عالی نگاشته است. همچنان چهار مقاله گزیده از «العروة الوثقی» را ارائه می‌دهد.

271. عبدالغفار، قاضی محمد.

آثار جمال‌الدین افغانی. دهلی: انجمن ترقی اردو، 1940.

این کتاب احتمالاً جامع‌ترین زندگی‌نامه سید جمال به زبان اردو است. به ویژه معلومات او از دورانی که سید افغانی به گونه موقت در هندوستان زندگی می‌کرد، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این کتاب شامل گزیده‌هایی از گفته‌های سید و همچنین العروة الوثقی است که توسط مؤلف، به زبان اردو ترجمه شده است.

272. عبدالغفار، قاضی محمد.

جمال‌الدین افغانی. دهلی: مکتبه جامعه ملیه اسلامیة، 1932. به زبان اردو.

بیوگرافی ستایش آمیز از سید متمرکز بر فعالیت‌های او در دوره اقامتش در هندوستان است.

273. * عبدالحی.

جمال‌الدین افغانی. دهلی: مکتبه جامعه ملیه اسلامیة، (بی تا) به زبان اردو به نقل از المجاهد، مورد
268، ص. 234

274. عبدالمجید، محمد سعید. {سعید افغانی}

نابغة الشرق⁴، السید جمال‌الدین الافغانی. قاهره: دارالکتب العربی، [1965؟].

² (Sayyid Jamal al-Din al-Afghani: His Role in the Nineteenth Century Muslim Awakening.

³) هما پاکدامن دختر ناصح ناطق و پدرکلانش روحانی مشهور میرزا جواد ناطق در ۱۳۱۳ ش در ارومیه به دنیا آمد، تحصیلات ابتدایی را در تهران ادامه داد، مدتی در لندن هم درس خواند، سپس به پاریس رفت و از دانشگاه سوربون، سند دکترای خود را به دست آورد، پایان‌نامه دکتریش در مورد افکار و اندیشه‌های سیاسی سید جمال‌الدین بود و همین اثر او باعث شد که استاد و دانشمند شناخته شده ایران پروفیسور سید حسین نصر وقتی که این رساله پژوهشی هما پاکدامن را مطالعه کرد، پیشنهاد نمود تا او به حیث استاد در دانشگاه تهران برگزیده شود و به تدریس تاریخ ایران در دانشگاه بپردازد. او سپس از استادان مشهور دانشگاه تهران شد و در دوران رضا شاه به حیث استاد انقلابی شناخته می‌شد و محبوب شاگردانش بود و دفاع او از شاگردانش باعث شد تا در زمان رضا شاه، مدتی زندانی گردد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران نیز فریاد حق‌طلبی و عدالت‌خواهی‌اش را ادا می‌داد و سرانجام در سال ۱۳۵۹ ش مجبور به ترک ایران شد و غربت نشین دیار غرب. همسرش ناصر پاکدامن نام داشت. هما ناطق پاکدامن سرانجام در غربت غرب در جدی 1394 ش وفات یافت. کتاب‌هایش را که بیش از ۴۰۰۰ عنوان کتاب بود، به دوشنبه پایتخت تاجیکستان انتقال دادند و به نامش کتابخانه‌ای را در آن دیار بنیاد نهادند. او در مورد سید جمال‌الدین و افکارش، آثار زیادی آفریده است. «روزنامه قانون میرزا ملکم خان»، «کارنامه و زمانه میرزا رضا کرمانی» و «نامه‌های تبعید میرزا آقاخان کرمانی» از آثار مشهور اوست.

⁴ این کتاب تحت عنوان «د شرق نابغه» توسط نویسنده آن دکتر سعید افغانی، به زبان پشتو ترجمه و به مناسبت سیمینار باشکوه هشتمین سالگرد وفات سید جمال‌الدین افغانی، در تیراژ بالایی به اهتمام پسرش آقای امین‌الدین سعیدی و مرحوم عبدالرزاق فهیم در کابل به چاپ رسید. این‌جانب افتخار داشتم تا این کتاب را در قاهره در سال 2015 م مجدداً به چاپ برسانم. از زبان استاد عبدرب الرسول سیاف که پسر داکتر صاحب سعید افغانی آقای امین‌الدین سعیدی نیز حاضر بود، شنیده‌ام که موصوف به دستور پوهاند عبدالاحمد جاوید رئیس پوهنتون کابل،

285. امین ، عثمان .
 رواد الوعی الانسانی فی الشرق الاسلامی . قاهره :
 المكتبة الثقافية ، 1961 .
 عثمان امین فصلی از کتابش را به سید افغانی اختصاص می دهد . البته با رویکرد خوشبینانه به سید .
 286 . امیری ، محراب .
 بازیگر انقلاب شرق ، جمال الدین افغانی . تهران : شرق ، [1345 هـ ش] .
 تحلیل سرسری و سطحی که توسط یک کارمند شرکت نفت ایران نگاشته شده و سید افغانی را به عنوان
 یک اپرچونیست یا فرصت طلب و بدون هدف مشخص در زندگی معرفی می کند که مواضع خود را
 پیوسته برای پیشبرد جاه طلبی های خود تغییر می دهد .
 287 . العقاد ، عباس ، محمود .
 "علی الأثیر" . قاهره : دارالفکر العربی ، [1947] .
 در فصل دوم {کتاب} یک بررسی ستایش آمیز از فعالیت ها و ویژه گی های سید افغانی درج شده است
 که می توان آن را نمونه ای کلاسیک از ادبیات ستایشی نامید .
 288 . * اصمعی [؟]
 آثار جمال الدین افغانی ، بی جا ، 1901 . به زبان اردو . به نقل از عبدالغفار ، مورد 271 ، ص . 411
 289 . اثر ، عبدالحلیم .
 تذکره د سید افغانی . پشاور : انتشارات عظیم ، 1961 . به زبان پشتو .
 زندگی و تفکر افغانی .
 290 . اعظمی ، غلام جیلانی خان .
 رساله سید جمال الدین افغان . کابل ، 1317 هـ ش . به فارسی . نقل شده توسط غبار ، مورد 371 ،
 ص . 45 ، پینوشت . 1
 291 . بهادر ، نواب ذوالقدر جنگ .
 سید جمال الدین افغانی . حیدرآباد ، دکن ، 1940 . به زبان اردو . استناد شده توسط بیدار ، مورد 2 .
 بیوگرافی کوتاهی با تأکید بر ایام اقامت سید افغانی در هند .
 292 . البهی ، محمد .
 الفکر الاسلامی الحدیث وصلته بالاستعمار الغربی . قاهره : مطبعه احمد علی مختار ، 1957 .
 متن سطحی و خسته کننده که بخشی را به سید افغانی اختصاص می دهد .
 293 . * برنی ، ضیاء الدین احمد .
 جمال الدین افغانی . دهلی : مکتبهء جامعهء ملیه اسلامیة ، 1924 . چاپ دوم و بزرگ شده ، کراچی :
 تعلیمی مرکز ، 1954 . به زبان اردو . استناد شده توسط بیدار ، مورد 2 .
 294 . مرتضی مدرس چهاردهی⁵ .
 سید جمال الدین اسدآبادی . تهران : انتشارات مجلهء ماه نو ، 1343 هـ . ش نسخه کتاب های جیبی
 که عمدتاً بر اساس کار های زیر تألیف شده است :

⁵ مرتضی مدرس چهاردهی ، یکی از نویسندگان پرکار ایرانی و از مریدان معنوی سید جمال الدین افغانی است . او پسر شیخ محمد مدرس و نوه آیت الله میرزا محمد علی مدرس چهاردهی گیلانی عالم مشهور است . مرتضی مدرس چهاردهی در 1290 ش در نجف اشرف تولد شده است او افزون بر تألیف ، مدتی به حیث استاد علوم فقه ، فلسفه و تفسیر در دانشگاه تهران نیز تدریس کرده است و کتاب ها و آثار جلدش به همت او به چاپ رسیده و آثار زیادی از او به یادگار مانده است که عناوین شمار آنها چنین است : 1- تاریخ فلاسفه اسلام ، 2- سید جمال الدین و اندیشه های او ، 3- شرح حال شیخ احمد احسائی ، 4- زندگانی و آراء و معتقدات سید جمال الدین افغانی ، 5- شیخی گری و بای گری از نظر فلسفه و تاریخ و اجتماع ، 6- اخلاق گیلانی ، 7- سیمای بزرگان ، 8- زندگانی امام جواد علیه السلام ، 9- زندگانی و فلسفه حاج ملا هادی سبزواری ، 10- نخستین مطبوعات فارسی در عراق . وفات او در 1365 ش اتفاق افتاده است .

295. مرتضی مدرس چهاردهی. **زندگی و فلسفه اجتماعی و سیاسی سید جمال‌الدین افغانی**. تهران: {نشر} اقبال، 1334 هـ. ش. شرح منصفانه و کلی از زندگی و آموزه‌های سید افغانی، درج شده با مواد جدید. چهاردهی همچنین در این اثرش برخی از مهمترین نوشته‌های سید افغانی را شامل کتاب خود کرده است.
296. الدسوقی، عمر. **فی الأدب الحدیث**. 2 جلد چاپ 6. [قاهره]: دارالفکر العربی، 1964. به ویژه جلد دوم دیده شود. ج دوم، صص 259-279، حاوی شرح مختصری از زندگی و فعالیت سید افغانی با اشاره نقش ویژه و تأثیرگذار وی در نثر عربی. این کتاب همچنان نامه‌ای از سید افغانی را به عبدالله فخری پاشا که به تاریخ 8 صفر 1300 {ق} نوشته شده، درج کرده می‌کند.
- 296a * فرخ زاد. **مردان نامی شرق بیروت**، بی‌تا. نقل شده توسط صفات‌الله اسدآبادی، مورد 92، ص. 24.
297. * غروی، محمد محلاتی. **گفتار خوش یار قلی**. نجف: مطبعه علویه، 1340 {ق}. به نقل از عبد الغفار، مورد 271، ص. 412. همچنین لطف‌الله اسدآبادی با اقتباس نقل قول‌هایی از آن، آن را در کتاب خویش آورده است، مورد 166، صص 26-36.
- شامل یک گزارش بسیار مبالغه آمیز از فعالیت‌های سید افغانی در کشورهای مختلف است.
298. * همدانی، رضا. **جمال‌الدین افغانی**. لاهور: گوشه‌ء ادب، 1951. به زبان اردو. به نقل از المجاهد، مورد 268، ص. 234.
299. * الهویری، عبد الستار. **جمال‌الدین الافغانی**. قاهره: مطبعة وادی الملوك، 1924. به نقل از داغر، مورد 3، ص. 129.
300. الحصری، ابو خلدون ساطع **ما هی القومية؟** چاپ 2 بیروت: دارالعلم للملایین، 1963. دو فصل کتاب را به تحلیلی از دیدگاه‌های سید افغانی در مورد پان اسلامیزم و ناسیونالیزم (ملی‌گرایی) اختصاص می‌دهد. این اثر هدف سید جمال‌الدین افغانی را که خواهان اتحاد همه مسلمانان جهان تحت یک چتر بود، به چالش کشیده و به تناقضات میان اظهارات او در «العروة الوثقی» و آنچه در در «مقالات جمالیه» آمده است، اشاره دارد. این کتاب یک بررسی و پژوهش مهم در مورد اندیشه‌های سید افغانی است.
301. * اسماعیل. **آثار جمال‌الدین الافغانی**. قاهره، 1901. به نقل از بیدار، مورد 2.
302. الجندی، انور. **الشرق فی فجر اليقظة**. به الجندی، مورد 175-مراجعه کنید
303. * **خزانة الأيام**. نیویورک، (بی‌تا) به نقل از تقی زاده، مورد 677، ص. 183. مجموعه مقالاتی که از بررسی عربی‌الایام گزیده شده و در نیویورک منتشر شده است. طبق گزارش‌ها، {در این مجموعه}، مقالاتی در پیوند به سید افغانی وجود دارد.
304. خوگیانی، محمد امین. **حیات سید جمال‌الدین افغان**. کابل: منتشر شده توسط نویسندگان، 1318 هـ. ش. به فارسی. یک یک ارائه ستایش‌آمیز نمایش با تأکید بر خدمات سید افغانی در افغانستان و همچنین بر منشأ و اصالت افغانی بودن سید، در این نبشته، تأکید شده است. سودمندی این کتاب به خاطری است که شامل متن فارسی «تتمة البیان فی تاریخ الافغان» نیز می‌باشد که از زبان عربی، توسط خوگیانی به فارسی ترجمه شده است.

305. کرمانی ، ناظم الاسلام. تاریخ بیداری ایرانیان یا تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران. چاپ دوم تهران: {ناشر} ابن سینا، بی تا.
- شامل یکی از بهترین گزارش‌های نخستین در مورد فعالیت‌های سید افغانی، با اشاره ویژه به فعالیت‌های موصوف در ایران است. کرمانی اولین مورخی بود که پرسش ملیت سید افغانی را مطرح کرد و پس از پژوهش‌های زیادی به این نتیجه رسید که وی یک پارسی {ایرانی} است. مدکور، محمد سلام.
- جمال‌الدین الأفغانی، باعث النهضة الفكرية في الشرق، قاهره: مطبعة الحرية، 1937.
- بیوگرافی اغراق آمیز و ناقص از سید افغانی. {کتاب یادشده، در منبع} زیر بررسی شده است:
307. الرسالة، جلد 6، شماره 251 (25 اپریل 1938)، صص 717-718. بازیابی شده توسط یک تن از آموزگاران آقای مدکور، به نام {محمود} الخفیف.
308. المدلجی، ثابت.
- الرجل الإعصار: جمال‌الدین الأفغانی. بیروت: دار المعجم العربی، 1954.
- این کتاب در پاسخ به تقاضای گروهی از ادیبان قاهره و بیروت نوشته شده است که برای احیای یاد سید افغانی گرد هم آمده بودند. {آقای} المدلجی تنها اشتراک کننده اهل سوریه در این گروه است. بخش نخست گزارشی از فعالیت‌های سید افغانی استوار بر منابع معتبر عربی است. بخش دوم بر مبارزات ضد امپریالیستی سید جمال متمرکز است. کتاب منسجم و دارای ساختار خوبی است.
309. محمود، محمود.
- تاریخ روابط ایران و انگلیس در قرن نوزدهم میلادی، در هشت جلد؛ تهران: {نشر} اقبال، 1336 هـ ش.
- تاریخچه ایست مستند و مبتنی بر منابع فارسی و اروپایی. جلد پنجم، صص 1201-1226، به سید افغانی اختصاص یافته و به شرح کلی از زندگی او می‌پردازد، همچنان در مورد فعالیت‌های فراماسونری سید جمال در ایران، اشاراتی دارد.
310. * میرزا ادیب.
- جمال‌الدین افغانی. لاهور، ناشران: یونایتد، 1947. به زبان اردو. به نقل از المجاهد، مورد 268، صص 232.
311. * مستفیض الرحمن.
- جمال‌الدین افغانی. داکه، 1955. به زبان بنگالی. به نقل از امین، مورد 514، صص 1490.
312. * پارس [؟]، سعید،
- جمال‌الدین افغانی. (بی جا)، (بی تا) به زبان اردو، به نقل از عبدالغفار، مورد 271، صص 411.
313. قلجی، قدری.
- جمال‌الدین الافغانی، حکیم الشرق. بیروت: دارالعلم للملایین، 1947. (سلسله الأعلام الحریة شماره 5). چاپ دوم، 1952. چاپ سوم، 1956.
- یک مرور کلی و جامع در مورد سید افغانی است. سودمندی این اثر از آنجا مایه می‌گیرد که قلجی در کتاب خویش، از منابع متعدد عربی، بهره برده است.
314. قلجی، قدری
- ثلاثة من الاعلام الحریة: جمال‌الدین الأفغانی، محمد عبده، سعد زغلول. [بیروت]: دارالکاتب العربی، [1967].
- بخش مربوط به سید افغانی عمدتاً تکرار {و بازچاپ} کار قبلی است. در این کتاب نامه‌ای هم از سید افغانی به عبدالله فکری پاشا به چاپ رسیده است.
315. قاسم، محمود.

- جمال‌الدین افغانی، *حیاته و فلسفته*. قاهره: مكتبة الأنجلو المصرية، [دهه 1950] نوشته ایست تا حدی کم عمق {سطحی} و طولانی {بازی با کلمات و پرحرفی}. در این رساله نامه سید افغانی به «عبدالله فکری پاشا» مجدداً به چاپ رسیده است.
316. القصاب، عبدالمحسن.
- ذکری الأفغانی فی العراق*، بغداد: مطبعة الرشید، 1945.
- جزوه‌ای در ستایش سید افغانی، حینی که بقایای پیکر {عظام رمیم} او از طریق بغداد به افغانستان منتقل می‌شد، نوشته شده است.
317. رفعت، مبارز الدین، تدوین.
- مقام جمال‌الدین افغانی*. حیدرآباد، دکن: اکادمی نفیس، [1946؟].
- مجموعه مقالاتی به زیان اردو که توسط ضیاء‌الدین احمد برنی، عبدالله العمادی، ابوالکلام آزاد و دیگران به رشته تحریر آده است. این اثر همچنان شامل چهار نامه‌ای است که توسط سید افغانی نوشته شده است.
318. الرفاعی، عبدالرحمن.
- عصر اسماعیل*. در دو جلد، قاهره: مطبعة النهضة، 1932. همچنین، قاهره، 1948.
- شامل یک بحث متعادل و میانه‌روانه راجع به فعالیت‌های سید افغانی در مصر و تأثیر وی بر ملی‌گراها و روشنفکران جوان {آن دیار} است.
319. الرفاعی، عبدالرحمن.
- جمال‌الدین افغانی، باعث نهضة الشرق*. [قاهره]: دارالکتب العربی، [1967]. (سلسله اعلام العرب شماره 61).
- نوشته‌ای تحلیلی عالی راجع به شخصیت سید افغانی و با اشاره ویژه به نقش وی در بیداری مصر.
320. الرملى، فتحی.
- البرکان الثائر، جمال‌الدین الأفغانی*. {آشفشان انقلابی؛ سید جمال‌الدین افغانی} قاهره: دارالثقافة العامة، 1966.
- یک مطالعه سطحی و اغراق آمیز راجع به فعالیت‌های سید افغانی است. نویسنده کتاب {ارملى} ادعا می‌کند که سید افغانی هرگز از پان اسلامیزم (Pan-Islam) حمایت نمی‌کرد؛ بلکه او از اتحاد شرق (الجامعة الشرقية) حمایت می‌کرد. الرملى که کتاب‌هایی هم راجع به مارکسیسم، نوشته، ادعا می‌کند که سید افغانی دارای خصوصیات انقلابی مانند روبسپیر⁶ (Robespierre)، تروتسکی و لنین بوده است. در کتاب یادشده متن عربی «الرد علی الدهرین» نیز شامل شده است.
321. * رشتیا، سید قاسم.
- شرح حال سید جمال‌الدین افغان*. [کابل؟]، [1945؟]. به زبان فارسی. به نقل از غبار، مورد 371، ص. 45، ن. 1.
322. صفایی، ابراهیم.
- سید جمال‌الدین افغانی*. (رهبران مشروطه، سلسله نخست، شماره یکم). تهران: منتشر شده توسط نویسنده، 1342 ه. ش. با اضافات چند به عنوان فصل جداگانه در کتاب *رهبران مشروطه* منتشر شده است. تهران: انتشارات جاویدان، {چاپ محمد حسن} علمی، 1344 ه. ش، این جلد شامل شرح حال بیست و چهار تن⁷ از شخصیت‌های برجسته در انقلاب مشروطه ایران است.

⁶ روبسپیر که اسم کامل او "ماکسیمیلیان فرانسوا ماری ایزدور دو روبسپیر" می‌باشد از جمله انقلابیون و مبارزان ژرف‌نگر فرانسه است که در سال 1758 م تولد شده و در حالی که 36 سال عمر داشت به دلیل افکار انقلابی، در سال 1794 اعدام شد. فاضل

⁷ برای خواننده جست‌وجوگر شاید خالی از دلچسپی نباشد که این 24 تن را بشناسد که نام‌های شان بالترتیب طوری که در کتاب «رهبران مشروطه» آمده، چنین درج شده است: سید جمال‌الدین افغانی، میرزا ملکم خان، امین الدوله،

ابراهیم صفیایی دیدگاه بسیار انتقادی در مورد سیدافغانی دارد که در میان آثار نشر شده به زبان‌های شرقی، به ندرت⁸ {همچو موقف} دیده شده است. این اثر کاملاً مبتنی بر منابع ایرانی است. برای بررسی بیشتر به سرچشمه‌های زیر رجوع شود:

323. قدسی زاده، عبدالله آلبرت [عبدالله قدسی زاده].

فرهنگ اسلامی، جلد 40، شماره 3 (ژوئیه 1966)، صص 171-172.

324. ساسانی، خان ملک.

سیاستگران دوره قاجار. تهران: کتابخانه طهوری، 1339 هـ ش 1960 م.

در فصل ششم نویسنده عملکرد و دیدگاه منصفانه‌ای راجع به فعالیت‌های سید افغانی با توجه ویژه به مواردی مربوط به ایران می‌شود، ارائه می‌دهد. کار سودمند خان ملک ساسانی در این زمینه، استفاده از آرشیف‌های دولت ایران و همچنین آرشیف سفارت‌خانه‌های ایران در استانبول، لندن، پاریس و سن پترزبورگ می‌باشد.

325. شیدا، فضل حق.

د سید جمال‌الدین افغانی حالات او خیالات. پشاور: یونیورسیتی بک ایجنسی، 1948. به زبان پشتو. ارائه شرح کلی از زندگینامه سید افغانی.

326. طوقان، قدری حافظ.

جمال‌الدین الأفغانی، آراءه و کفاحه وأثره فی نهضة الشرق. بیت المقدس: مطبعة بیت المقدس، 1947.

اثری است کوچک و سطحی؛ مبتنی بر سخنرانی {آقای طوقان} که به مناسبت پنجاهمین سالگرد درگذشت سید افغانی ارائه کرده است.⁹ برای بررسی این اثر، ببینید:

327. الصیرفی، حسن کامل.

المقتطف، جلد 111، شماره 1 (جون 1947)، صفحات 76-77.

میرزا نصرالله خان مشیرالدوله، ظهیرالدوله، سید عبدالله بهبهانی، سید محمد طباطبایی، صمصام السلطنه بختیاری، سردار اسعد، سپهدار تنابنی، سید جمال‌الدین اصفهانی، ملک المتکلمین، صنیع الدوله، ستارخان، وثوق الدوله، میرزا حسن خان مشیرالدوله، مستوفی الممالک، پیرم، شیخ رئیس قاجار، احتشام السلطنه علامیر، ممتاز الدوله، معاضد السلطنه پیرنیا، قوام السلطنه و مؤتمن الملک. فاضل

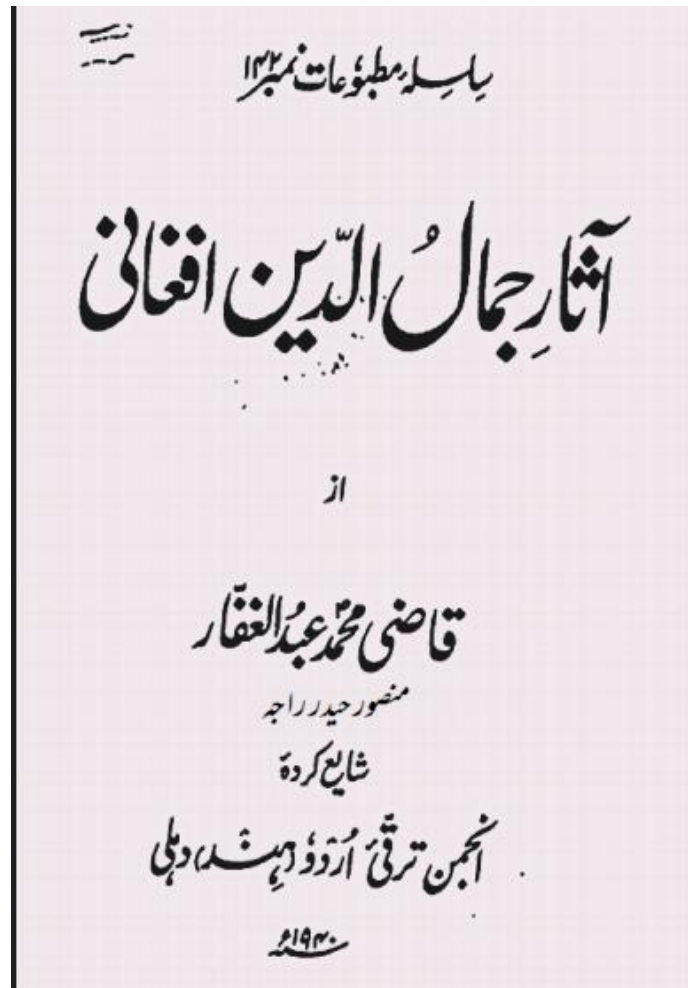
⁸ از جمله این دیدگاه‌ها، آقای ابراهیم صفیایی در پی نوشت ص 19 کتابش می‌نویسد: «دوستی سید و ملک از 1298 قمری به وسیله زنی جاسوس به نام "آنا بلنت" که معشوقه سید بود، آغاز شد.»

همچنان در ص 32 راجع به معلومات سید می‌نویسد: «بنا بر آنچه اغلب نویسندگان ترجمه‌های حال سید جمال‌الدین نوشته‌اند، او در زبان عربی و فارسی و افغانی مسلط و فصیح بوده، زبان ترکی استانبولی و اردو را می‌دانسته، با زبان‌های انگلیسی و فرانسه و روسی آشنایی داشته، در فقه و تفسیر و حدیث و کلام و حکمت قدیم و جدید و ریاضی و علوم اجتماعی و تاریخ اطلاعات کافی داشته و در طول مدت اقامت در اروپا اطلاعاتی نیز از نظام جدید اجتماعی و مسائل سیاسی اندوخته است ولی، آنچه از آثار سید هویدا است در باره او غلو شده، حقیقت این است که وی را در بعضی علوم متداول عصر خود پایه متوسطی بوده و بیشتر قدرت او در قوه حافظه و قدرت بیان وی بوده است.»

⁹ این رساله که حاوی 38 صفحه است، سخنرانی‌های آقای طوقان را به مناسبت پنجاهمین سالگرد وفات سید جمال‌الدین افغانی در شهرهای نابلس، بیت المقدس و غزه احتوا می‌کند. آقای طوقان از دانشمندان معروف جهان عرب و از مبارزان فلسطینی است که از رشته ریاضیات دانشگاه امریکایی بیروت فارغ التحصیل شده است. او در سال‌های 1964 و 1965 به حیث وزیر امور خارجه اردن، ایفای وظیفه کرده است. از آثار مشهور او کتاب «مقام العقل عند العرب» «بعد النکبة» بعد از شکست عرب‌ها در برابر اسرائیل و «بین العلم والأدب» است. آقای طوقان که متولد سال 1910 م بود در 1971 م درگذشت. او در تمام عمر مجرد زیست و ازدواج نکرد. فاضل

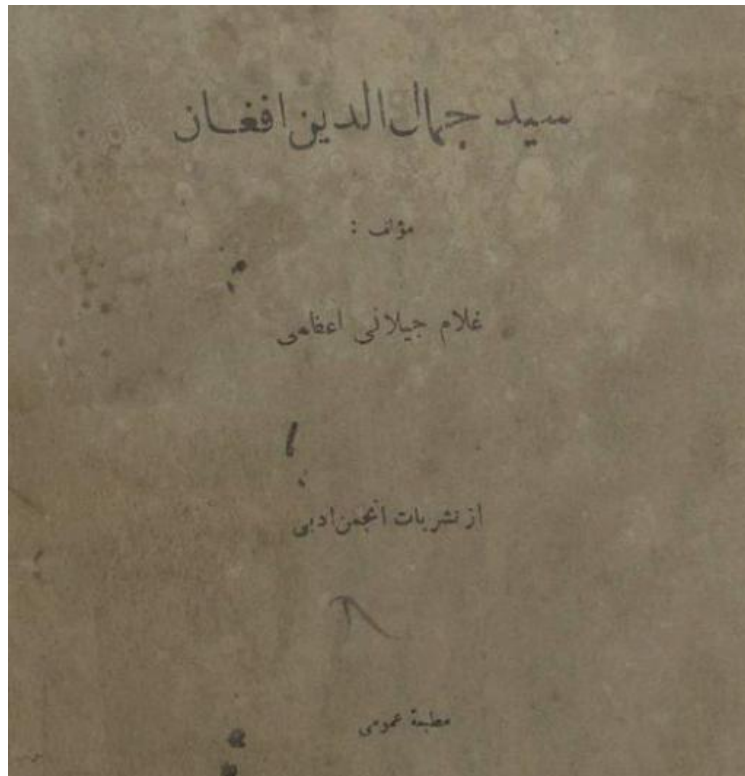
سید جمال الدین بعد از پنجاه و پنج سالگی (ترکیه)

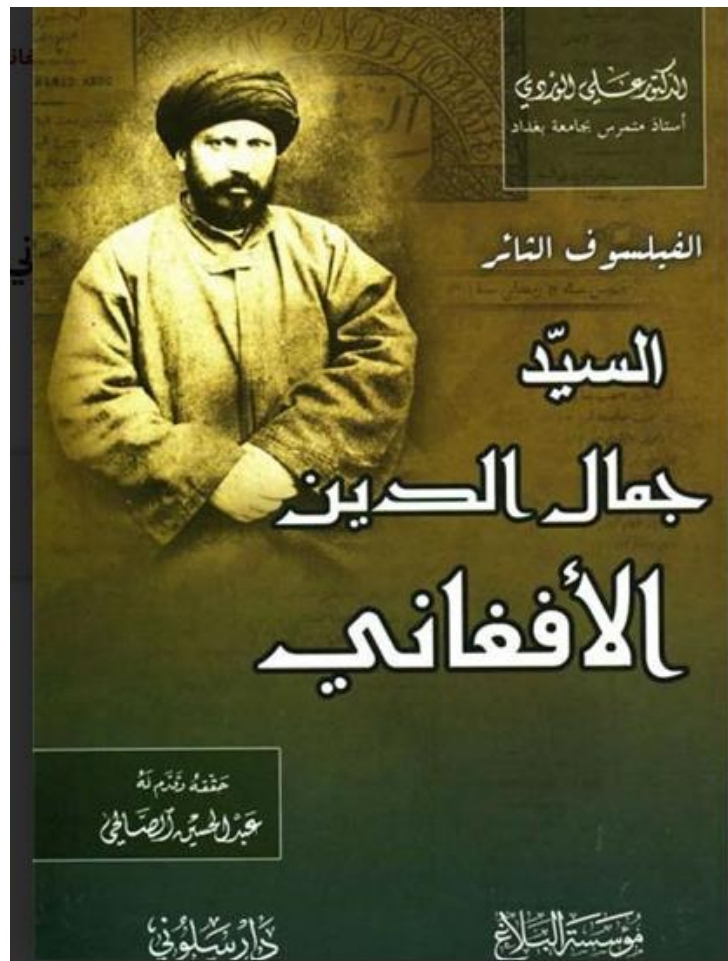
آثار جمال الدین افغانی از قاضی محمد عبدالغفار؛ چاپ هند 1940 م

د پانو شمیره: له 9 تر 13

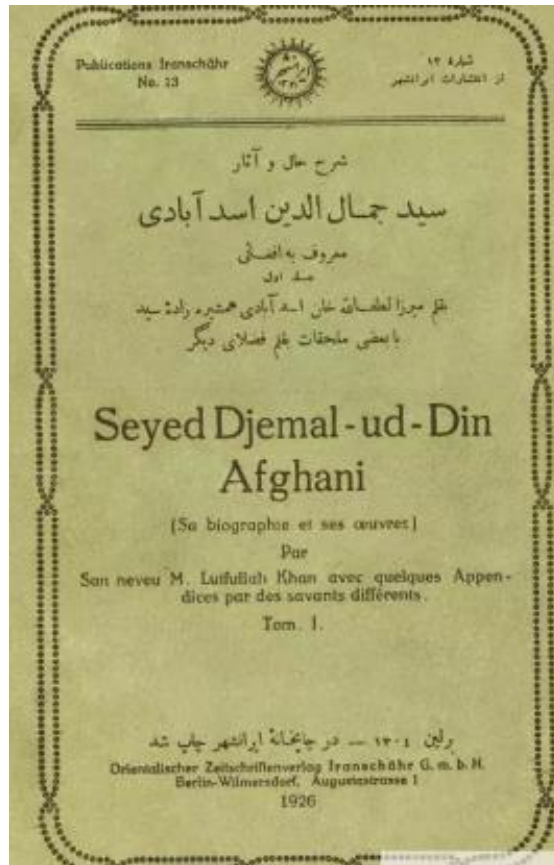
افغان جرمن آنلاين په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټينگه کړئ maqalat@afghan-german.de یادونه: دلپکني د ليکنيزي بني پازوالي د ليکوال په غاړه ده ، هيله من يو خپله ليکنه له راليږلو مخکي په خير و لولئ

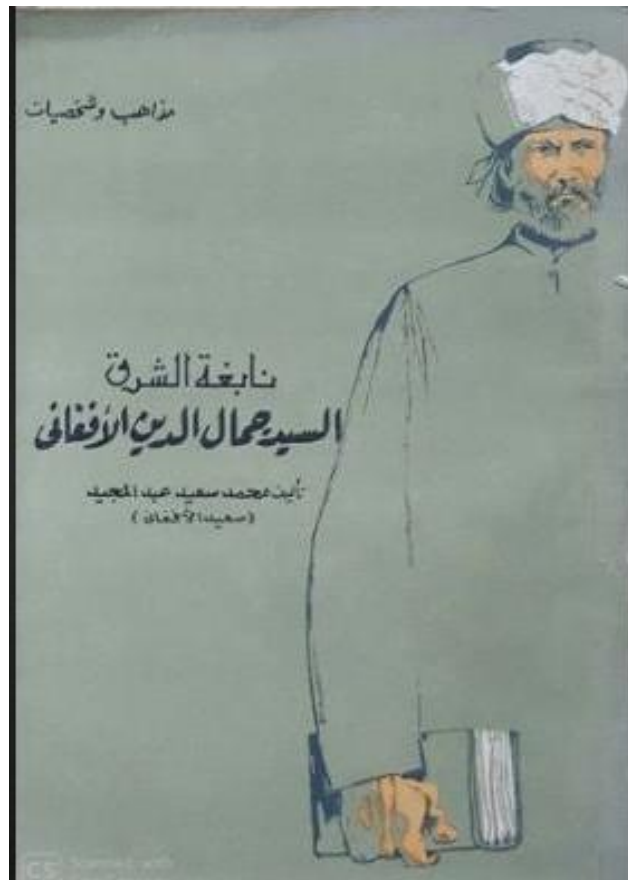
نخستین رساله چاپ شده در مورد سید جمال الدین در کابل، 1317 هـ ش

یکی از آثار چاپ شده در مورد سید افغانی در عراق

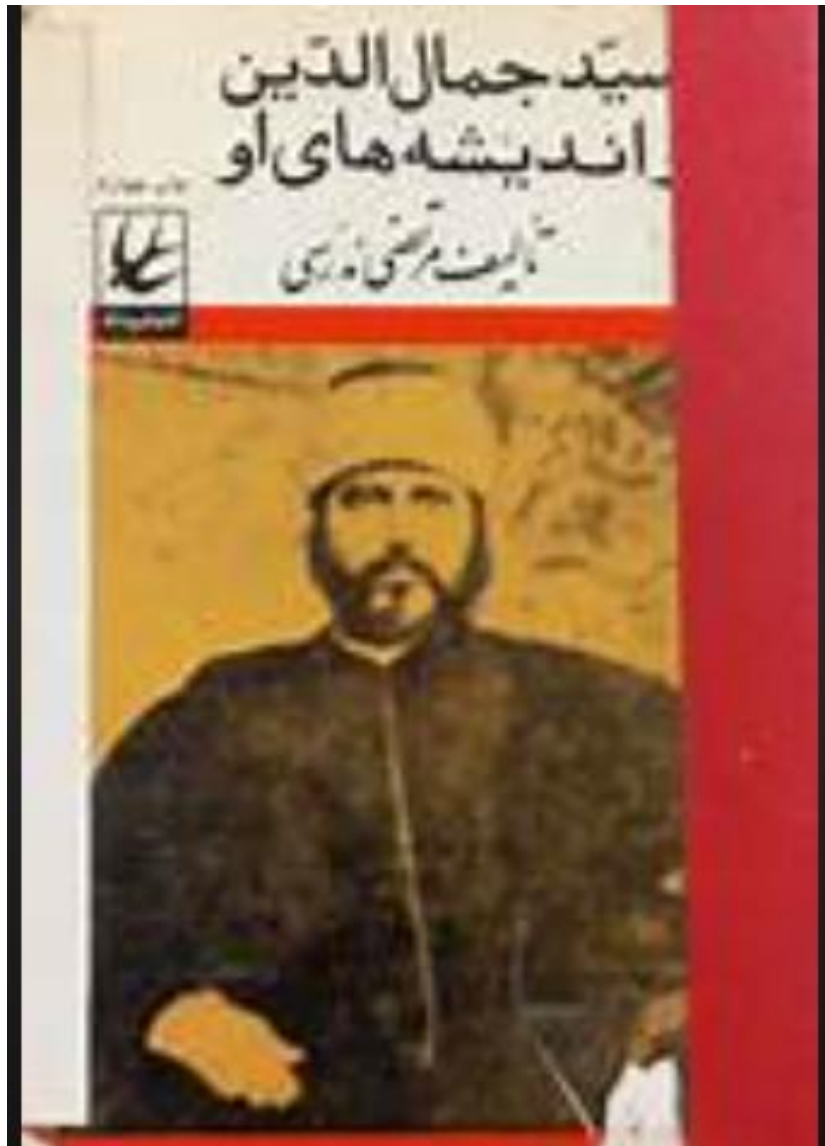
چاپ برلین یک قرن قبل

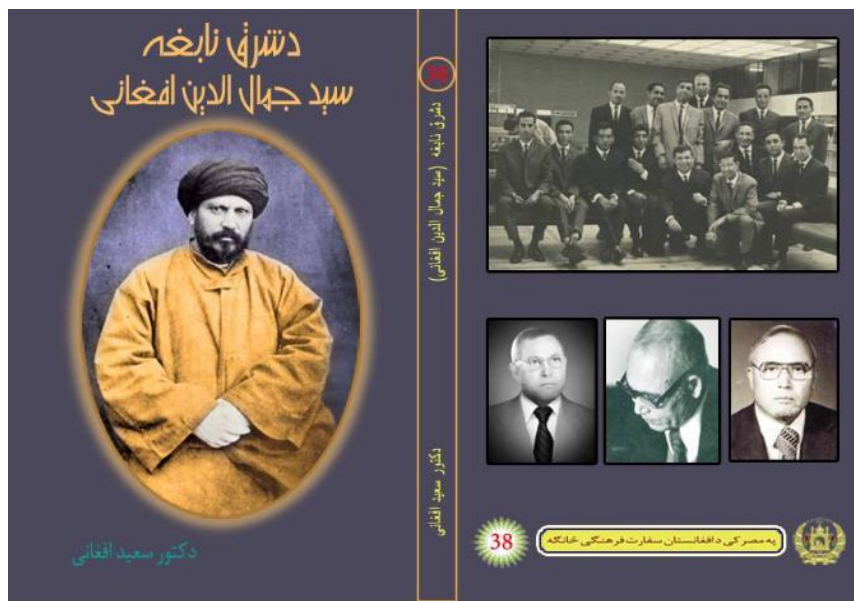
نابعة الشرق، اثر دكتور سعيد افغانی، چاپ قاهره 1967 م (متن عربی)

د پانو شمیره: له 11 تر 13

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de یادونه: دلپکني د ليکنيزي بني پازوالي د ليکوال په غاړه ده، هيله من يو خپله ليکنه له راپرلو مخکي په خير و لولئ

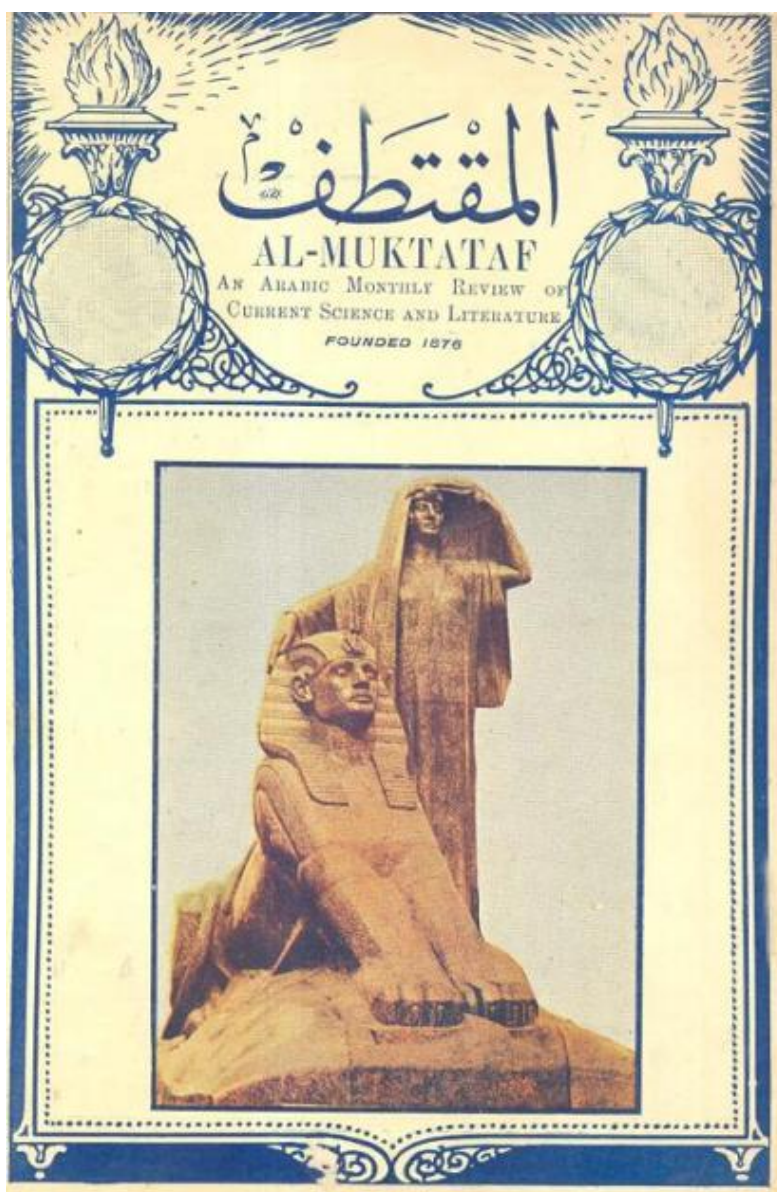
سید جمال الدین و اندیشه های او از مرتضی مدرس چهاردهی

د شرق نابغه اثر دکتور سعید افغانی (متن پشتو)

د پاڼو شمیره: له 12 تر 13

افغان جرمن آنلاین په درنښت تاسو همکارۍ ته رابولي. په دغه پته له مور سره اړیکه ټینگه کړئ maqalat@afghan-german.de یادونه: دلپکني د ليکنيزي بني پازوالي د ليکوال په غاړه ده ، هيله من يو خپله ليکنه له رالپړلو مخکي په خير و لولئ

روی جلد یکی از شماره‌های مجله «المقتطف» چاپ قاهره

آرشیف نگارنده: فضل الرحمن فاضل